

Рівненський державний гуманітарний університет
Інститут психології та педагогіки РДГУ
Психолого-природничий факультет
Кафедра загальної психології та психодіагностики

ДИПЛОМНА РОБОТА
Освітній ступінь «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«Соціально-психологічні особливості
формування та прояву девіантної поведінки
молодших школярів позбавлених
батьківського піклування»**

Виконала: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої освіти за ОПП
«Психологія» зі спеціальності – 053
Психологія II курсу, групи МП-61 (з/в)
Поліщук Олена

Керівник
д. психол. н., проф. Павелків В.Р.

Рецензент
к. психол. н., доц. МEGУ Михальчук Ю.О.

З М І С Т

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЬНИКІВ	
1.1. Аналіз феномену девіантної поведінки у психологічній літературі.....	8
1.2. Особливості формування девіантної поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків.....	18
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>26</i>
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЩО ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	
2.1. Процедура та методи дослідження.....	28
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування.....	31
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>44</i>
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	
3.1. Методи та форми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів.....	45
3.2. Програма психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування.....	52
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>55</i>
ВИСНОВКИ.....	57
Список використаних джерел.....	60
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Сучасна криза, що охопила всю світову спільноту, характеризується такими загальними рисами, як посилення соціальної відчуженості серед молоді, дітей та підлітків. Все більшого поширення у дитячому середовищі набуває деструктивна поведінка, що призводить до зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ. Все більш відчутною стає руйнація інституту сім'ї; сім'я неспроможна виявляти достатню турботу до своїх дітей, батьки все частіше не виконують батьківських обов'язків, нерідко сама сім'я створює умови, що небезпечні для життя і розвитку дітей. Внаслідок чого спостерігається збільшення сирітства та дитячої бездоглядності як особливих форм соціальної патології, що сприяє різким відхиленням у поведінці неповнолітніх.

Процеси руйнації батьківської сім'ї, її відсутність супроводжуються суттєвими змінами традиційних взаємин у процесі виховання неповнолітніх. Суперечності між духовними та матеріальними потребами дітей та реальними можливостями їх задоволення створюють передумови для поведінкових девіацій.

Девіантна поведінка дітей, які залишилися без піклування батьків – поширений феномен, що супроводжує процес соціалізації протягом дитячого та підліткового віку, та знижується після повноліття. Девіантна поведінка – це специфічний спосіб передачі, засвоєння, закріплення і прояву ціннісного ставлення особистості суспільству, підкріплений мотивацією, спрямовану на зміну соціальних норм і очікувань [2].

Як і інші соціальні проблеми, девіантна поведінка дітей, які залишилися без піклування батьків, детермінується безліччю причин. І одна з головних причин – сімейне неблагополуччя. Сімейне неблагополуччя – головна причина потрапляння дітей у групу ризику. Воно породжує масу проблем у поведінці дітей, їх розвитку, способі життя і призводить до порушення ціннісних орієнтацій.

На думку багатьох дослідників, діти молодшого шкільного віку, що залишилися без піклування батьків, характеризуються соціальною занедбаністю, різноманітними поведінковими девіаціями, небажанням визнавати авторитети. Порухенням поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, є непослух, витівка, дитячий негативізм, впертість, брехня, втечі з дому [26].

У роботі з дітьми молодшого шкільного віку, що залишилися без піклування батьків, найбільшого результату у профілактиці девіантної поведінки можна домогтися з використанням елементів різних методів психологічного впливу – арттерапії, казкотерапії, класичних дидактичних методів і прийомів, таких як бесіда, дидактичні ігри, а також методу групової дискусії та рольових ігор, адаптованих для потреб профілактичної роботи.

Актуальність роботи зумовлена, з одного боку, великим інтересом до проблеми молодших школярів з девіантною поведінкою, що залишилися без піклування батьків, у сучасній науці, з іншого боку, її недостатньою розробленістю.

Мета: дослідження девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків та специфіки її профілактики.

Об'єкт: девіантна поведінка молодших школярів.

Предмет: профілактика девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Для досягнення мети ми поставили перед собою наступні **завдання:**

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури охарактеризувати девіантну поведінку; виділити причини та фактори формування девіантної поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків; вивчити форми та методи профілактики девіантної поведінки.

2. Підібрати методики та провести експериментальне дослідження девіантної поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків; проаналізувати результати
3. Розробити та впровадити програму профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Для вирішення поставлених завдань було використано наступні **методи дослідження:**

- теоретичні: аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження;
- емпіричні: бесіда, спостереження, психодіагностичні методики (методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел; Багатофакторний особистісний опитувальний Р. Кеттелла (дитячий варіант));
- обробки даних: кількісний та якісний аналіз;
- інтерпретаційні: структурний та генетичний аналіз.

Експериментальне дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування було розгорнуте на **базі** закладів загальної середньої освіти м. Рівне, зокрема: ЗОШ I-III ступенів №13 та №18 Рівненської міської ради. До участі в експериментальному дослідженні було залучено учнів 3-4-х класів, які залишилися без батьківського піклування (батьки (або один з батьків) помарли, засудження за позбавлення волі за вчинення кримінальних злочинів, позбавлені права опіки). Загальна кількість досліджуваних 30 школярів (15 хлопчиків та 15 дівчаток), віком 9-10 років.

Дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування передбачало реалізацію наступних **етапів:**

I етап – вивчення теоретичних аспектів проблеми девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, визначення категоріального апарату, визначення методів та вибірки експериментального дослідження.

II етап – проведення експериментального дослідження девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

III етап – кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, розробка та апробація програми профілактики девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Практична цінність дослідження полягає у розробці програми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування, що може бути використана психологами та педагогами з метою попередження та зниження рівня девіантної поведінки у дітей групи ризику.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел (77 найменувань) та 3 додатків. Загальний обсяг роботи становить 115 друкованих аркушів. Робота ілюстрована 3 таблицями та 2 рисунками.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЬНИКІВ

1.1. Аналіз феномену девіантної поведінки у психологічній літературі

Дослідженням проблеми девіантної поведінки займаються вчені з різних галузей науки: психології, девіантології, соціальної психології, превентивної педагогіки, соціології, кримінології, превентивної психології [2; 5; 11; 22;30; 31].

У психологічній та педагогічній літературі щодо характеристики дій і вчинків дітей і підлітків, які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам, використовуються поняття: «правопорушення», «протиправні дії», «аморальна провина», «девіантна поведінка», «антисоціальна» поведінка.

С. Бадмаєв у роботі «Психологічна корекція поведінки школярів, що відхиляється» дає таке визначення: «девіантна поведінка – поведінка соціально-психологічна, оскільки позначає відхилення від прийнятих у даному конкретно-історичному суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків і висловлювань, що здійснюються в рамках психічного» [7, с. 12].

Я. Гілінський вжив термін «девіантна поведінка», який в даний час вживається нарівні з терміном «поведінка, що відхиляється» [21, с. 14]. На думку Я. Гілінського: «Девіантна може бути прийнята поведінка, яка не

відповідає віковим шаблонам соціокультурного походження та дитини-дезорганізатора (як «важкого», так і обдарованого). Підліток із девіантною поведінкою – це, як правило, дитина-деорганізатор» [21, с. 16].

Зарубіжні вчені Е. Дюркгейм [28], Р. Мертон [50] та інші визначають девіантність відповідністю або невідповідністю соціальним нормам-очікуванням. Отже, девіантною є поведінка, яка не задовольняє соціальні очікування цього суспільства.

В. Менделевич під девіантною поведінкою розуміє «систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам, що виявляються в незбалансованості психічних процесів самоактуалізації та ухиляння від морального та естетичного контролю над власною поведінкою» [49, с. 18].

Ю. Клейберг розкриває девіантну поведінку через ставлення особистості культурних норм і дає таке визначення: поведінка, що відхиляється – це «специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань за допомогою демонстрації особистістю ціннісного ставлення до них» [37, с. 20].

Ф. Патаки визначає девіантну поведінку як «системне або полідетерміноване явище, у формуванні якого беруть участь історичні, макросоціальні, соціально-психологічні та індивідуально-особистісні фактори» [59, с. 92].

Соціально-психологічні та педагогічні параметри девіантної поведінки, її структура та зміст у науковій літературі оцінюються та характеризуються неоднозначно (див. табл. 1.1.).

З погляду Г. Абрамової, девіантна поведінка – це «поведінка людини, відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм у конкретному суспільстві, в основі якої лежать причини соціального та психологічного характеру, що призводить до соціально-психологічної дезадаптації особи девіанта» [1, с. 28].

Таблиця 1.1.

Соціально-психологічні та педагогічні параметри девіантної поведінки у науковій літературі

Автор	Визначення
Н. Смелзер [62]	<p>девіація (негуманні вчинки, які викликають засудження) – вбивство, кровосміщення, згвалтування. Виділяючи три основних компоненти девіації (людина, якій властива певна поведінка; норма (або очікування), яка є критерієм оцінки девіантної поведінки; якась інша людина, група або організація, що реагує на поведінку), Н. Смелзер зазначає, що очікування, що визначають девіантну поведінку, згодом змінюються; серед населення можуть виникати розбіжності щодо законності та правильності очікувань; різні верстви населення можуть висловлювати різні погляди щодо девіантності деяких типів поведінки – куріння, вживання наркотиків, порушення правил дорожнього руху та ін.</p>
С. Белічева [10]	<p>виділяє асоціальний тип відхиленої поведінки; розглядає соціальні відхилення корисливої спрямованості (розкрадання, крадіжки тощо), агресивної орієнтації (образа, хуліганство, побої), соціально-пасивного типу (ухиляння від цивільних обов'язків, уникнення активного суспільного життя); вважає, що вони різняться за рівнем суспільної небезпеки, за змістом та цільовою спрямованістю.</p>

	Вона виділяє докриміногенний рівень, коли неповнолітній ще став об'єктом злочину і криміногенні прояви – асоціальне поведінка злочинної орієнтації.
Л. Зюбін [32]	<p>виділяє чотири варіанти відхиленої поведінки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • відхилення, які є порушенням загальноприйнятих етичних норм. Це може бути поведінка, яка не відповідає віку при нормальному психічному розвитку (підліток любить грати з іграшками дитсадкової пори); • порушення загальноприйнятих норм, що не є правопорушеннями. Це, наприклад, жадібність, егоїзм, замкнутість тощо, які, якщо їх подолати, призведуть до правопорушень; • правопорушення, тобто. поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного чи кримінального законодавства; • девіантна поведінка, значною мірою обумовлена патологічними факторами, захворюваннями. Воно можлива у підлітків з психопатичними рисами особистості, у невротиків, у психічно хворих людей.

Оскільки девіантне поведінка – це поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих у суспільстві норм, потрібно проаналізувати поняття «норма».

В. Менделевич виділяє такі підходи для оцінки норми: соціальний; психологічний; психіатричний; етнокультурний; віковий; гендерний [49].

Соціальний підхід базується на уявленні про суспільну небезпеку або безпеку поведінки людини. Відповідно до ним до девіантного слід відносити будь-яку поведінку, яка явно чи потенційно є небезпечною для суспільства, що оточують людей [1].

Психологічний підхід, на відміну соціального, розглядає девіантне поведінка у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особистості, педагогічної занедбаністю.

У межах психіатричного підходу, девіантна поведінка сприймається як преморбідні (доболучі) особливості особистості, сприяють формуванню тих чи інших психічних розладів та захворювань.

Етнокультурний підхід передбачає те, що девіації слід розглядати крізь призму традицій тієї чи іншої суспільства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі чи соціокультурному середовищі, можуть суттєво відрізнятись і відрізняються від норм (традицій) інших груп. Віковий підхід розглядає девіації з позицій вікових особливостей та норм. Поведінка, яка не відповідає віковим масштабами традиціям, може бути визнана такою, що відхиляється [42].

Гендерний підхід виходить з уявлення про традиційні статеві стереотипи поведінки, чоловічий і жіночий стиль поведінки. Девіантною поведінкою в рамках такого підходу може вважатися гіперрольова поведінка та інверсія шаблонів гендерного стилю.

Розглянемо причини девіантної поведінки неповнолітніх.

О. Терещенко зазначає, що відхилення у поведінці дітей та підлітків можуть бути обумовлені такими причинами:

- соціально-педагогічної занедбаністю, коли діти чи підлітки ведуть себе неправильно через свою невихованість, сформовані негативні стереотипи поведінки, відсутність у них необхідних позитивних знань, умінь і навичок;

- глибоким психологічним дискомфортом, спричиненим неблагополуччям сімейних відносин, негативним психологічним мікрокліматом у ній, систематичними навчальними неуспіхами, не сформованими відносинами з однолітками у колективі класу,
- неправильним (несправедливим, грубим) ставленням до нього з боку батьків, учителів, однокласників;
- відхиленнями у стані психологічного та фізичного здоров'я та розвитку, віковими кризами, акцентуаціями характеру та іншими причинами фізіологічної та психоневрологічної властивості;
- відсутністю умов для самовираження, незайнятстю корисними видами діяльності, відсутністю позитивних та значущих соціальних та особистісних життєвих цілей та планів;
- бездоглядністю, негативним впливом навколишнього середовища та соціально-психологічною дезадаптацією, що розвивається на цій основі, змішанням соціальних та особистісних цінностей з позитивних на негативні [65].

Особливо важливою є проблема зловживання деякими школярами спиртних напоїв та наркотиків. С. Тетерський виділяє причини вживання алкоголю та наркотиків підлітками:

- цікавість (який вплив вплине на мене алкоголь?) – для недопущення цього явища потрібен систематичний контроль батьків за поведінкою дитини та роз'яснення шкоди алкоголю для людського організму, особливо дитячого;
- входження в молодіжну групу, метою діяльності якої є добування та спільне розпивання спиртних напоїв, та вживання наркотиків - в основному це підлітки з низьким рівнем психічного розвитку, позбавлені корисної колективної

діяльності та розваг, невпевнені в собі, пасивні. Для відволікання всіх цих школярів від згубного пристрасті до спиртного потрібно залучення в діяльність здорового колективу однолітків, де вони духовно розвивалися і самостверджувалися [66].

З вищевикладеного можна дійти невтішного висновку, що причинами девіантного поведінки підлітків можуть бути внутрішні чи зовнішні чинники.

Отже, можна дійти невтішного висновку у тому, що девіантна поведінка є відхиленням моральних (асоціальне поведінка) чи правових (антисоціальне) норм. Існує кілька видів девіантної поведінки, але єдиної загальноприйнятої класифікації немає.

Для пояснення поведінки, що відхиляється автори пропонують безліч концепцій, теорій, підходів.

Дослідники виділяють три основні групи факторів, що призводять до девіантної поведінки: біологічні, соціальні, психологічні та ін.

1. Соціальний. Найбільш відомими його представниками є Е. Дюркгейм [28] та ін. [31; 37; 38]. Е. Дюркгейм розглядав соціальні відхилення переважно як «наслідок нормативно-ціннісної дезінтеграції суспільства» [28, с. 84].
2. Біологічний. Яскравими представниками є У. Шелдон та Ч. Ломброзо. У цьому підході увага приділяється спадково-генетичним особливостям, вродженим властивостям індивіда (придбані під час внутрішньоутробного розвитку та пологів), імпринтинг (зараження на ранніх етапах онтогенезу) [44].

Ч. Ломброзо пояснював злочинну і девіантну поведінку з анатомічною будовою людини. Об'єктами пильної уваги були: череп, мозок, ніс, вуха, колір волосся, татування; почерк говорив про те, що «кримінальний тип» є результатом деградації до більш ранніх стадій

людської еволюції і тому він має характерну зовнішність (виступає нижня щелепа, ріденька борідка, знижена чутливість до болю)» [44, с. 36]. Пізніше теорія Ч. Ломброзо була визнана науково неспроможною.

Спроби пояснити девіантну поведінку з погляду лише біологічних факторів нерідко зазнають поразки через їхню наукову неспроможність.

3. Психологічний. Особливий інтерес психолого-педагогічного аналізу девіантної поведінки неповнолітніх представляють індивідуальні детермінанти та психологічні фактори, в які також включаються наявність у дитини психопатології, або акцентуації, надмірне посилення окремих характеристик характеру [30].

Особливе місце серед різноманітних теорій та концепцій девіантної поведінки займають дослідження у межах психоаналітичного підходу, основоположником яких є З. Фрейд [70].

У роботах його послідовників (Е. Фромм [72]) природа злочинності і девіантності розглядається поряд з іншими формами поведінки, що відхиляється, такими як неврози, психастенії, стану нав'язливості, сексуальні розлади, різні форми соціальної дезадаптації. На думку представників психоаналітичного підходу, особам із девіантною поведінкою властиво: почуття підвищеної тривожності, агресивність, ригідність, комплекс неповноцінності. Тому психоаналітичні роботи насамперед присвячені дослідженню природи тривожності, агресивності, прагнення до руйнівних дій. Особлива увага приділяється природі агресивності.

4. Психобіологічний. Представниками цього підходу є: Г. Аванесов [2], В. Кудрявцев [39]. У цьому підході йдеться про психобіологічні передумови асоціальної поведінки, тих несприятливих властивостей психіки та організму, які ускладнюють соціальну адаптацію індивіда.

Г. Аванесов, зазначає «певні проблеми у її дослідженні, пов'язані з тим, що це біологічне у особистості більшою чи меншою мірою соціалізовано. Це робить завдання вивчення впливу біологічних факторів надзвичайно важким, проте реально вирішуваним» [2, с. 38].

Виділяючи біологічні передумови, що грають негативну роль поведінці людини, він зазначає, що йдеться зовсім не про спеціальні гени, що фатально обумовлюють злочинну поведінку, а лише про ті фактори, які поряд із соціально-педагогічними вимагають також і медичної корекції.

Так, зокрема, Г. Аванесов серед таких «передумов» розглядає наступні:

1. Патологія біологічних потреб, що, зокрема, нерідко є причиною статевих та сексуальних девіацій.
2. Стан нервово-психічного здоров'я, нервово-психічні захворювання, психопатії, неврастенії, прикордонні стани, що підвищують збудливість нервової системи, що зумовлюють неадекватну реакцію та ускладнюють соціальний контроль за діями.
3. Вплив спадкових захворювань, а особливо спадковості, обтяженої алкоголізмом, на яку страждає до 40% розумово відсталих дітей [2, с. 38].

У поняття «психобіологічні причини асоціальної поведінки», психологи і кримінологи включають різні патології, відхилення у розвитку організму та психіки, мають як спадковий чи вроджений характер, і виникають під впливом несприятливих умов життєдіяльності індивіда.

Отже, вихідним розуміння відхилень служить поняття «норма». Девіантна поведінка – скоєння вчинків, які суперечать нормам соціальної поведінки у тому чи іншому співтоваристві. За формою свого прояву девіантне поведінка можна розділити на що у відкритої, явної (наприклад,

хуліганство, крадіжки) й у прихованої, латентної (наприклад, бюрократизм, підлабузництво) формах.

Провокують девіантну поведінку соціально-економічні умови, сімейно-побутові та міжособистісні відносини, соціально-культурне оточення, спілкування людей один з одним, чому, насамперед піддаються найнезахищеніші верстви суспільства, особливо діти, що залишилися без піклування батьків, соціальні сироти та діти-сироти [48].

Соціальні відхилення можуть мати суспільству різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Негативні – дезорганізують, є соціальною патологією (алкоголізм, проституція, суїцид, наркоманія та ін.).

Загальною закономірністю девіацій виступає факт щодо стійкого взаємозв'язку між різними формами поведінки, що відхиляється. Одне явище може посилювати інше, наприклад, алкоголізм сприяє посиленню хуліганства.

Соціальна небезпека девіацій полягає у їх здатності створювати передумови виникнення найсерйозніших і шкідливих форм асоціального поведінки. Тому у ряді випадків девіації зараховуються до протиправних діянь та підлягають нормативному контролю з боку органів правопорядку [49].

Таким чином, під девіантною поведінкою розуміється:

- вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, «чи нормам психічного здоров'я, права, культури або моралі»;
- соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам;

- поведінка, яка розглядається як відхилення від групових норм і призводить до ізоляції, лікування, виправлення чи покарання порушника.

1.2. Особливості формування девіантної поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків

Зазвичай перші прояви девіантної поведінки починаються з переходом у підлітковий вік (11-12 років), однак, можливо і більш ранні прояви [28].

В. Іванов за рівнем небезпеки виділяє два рівні девіацій для людини та суспільства:

1. Докриміногенний рівень - характеризується тим, що людина робить дрібні провini, не приймаючи норми і мораль суспільства, порушуючи правила поведінки в соціальних місцях, починає вживати алкоголь, наркотики, токсичні засоби, які руйнують психіку та інші види поведінки, що не становлять серйозної соціальної небезпеки.
2. Криміногенний рівень - характеризується злочинними та кримінально-караними діяннями [33].

О. Змановська, вивчаючи девіантну поведінку молодших школярів, виділила три основні групи:

1. Протисуспільна, або делінквентна поведінка – коли молодята надходять суперечливо правовим нормам, загрожуючи громадському порядку та благополуччю життя оточуючих.
2. Антигромадська, або аморальна поведінка – девіантна поведінка молодих людей, що ухиляються від виконання моральних норм, що впливають на добробут міжособистісних відносин.
3. Аутодеструктивна, або саморуйнівна поведінка – віктимна, суїцидальна, фанатична поведінка підлітків. У цю групу

входять і різні залежності, наприклад, алкогольна, хімічна, харчова та інших [31].

Розглянемо причини відхилень у поведінці підлітків, тобто «преддевіантний синдром» – комплекс симптомів, що призводять до стійких форм девіантної поведінки.

Основними причинами такої поведінки можуть бути:

- дегуманізація нинішнього соціуму, що виникла за відсутності ясності, відмовитися від певних принципів, за відсутності певних соціальних завдань,
- низькі суспільні та економічні життєві умови, коли молодь не має змоги здобути хорошу освіту, через це не може знайти собі прибуткову роботу, створити сім'ю, мати своє житло тощо,
- негативний підхід підлітків до навчання та до вузу,
- суспільна ненавченість підлітків (недостатні знання для дотримання морально-правових норм суспільства),
- чутливість підлітків до впливів незаконних угруповань,
- помилки викладачів, неправильна та недостатня робота у навчальних закладах у навчально-виховному полі діяльності,
- громадська занедбаність, коли молодь відчуває умови беззаконня та безкарності,
- життєві умови: сім'я та ін. [30].

Девіантні форми поведінки найбільше характерні для підлітків, які в силу вікових особливостей відрізняються вираженою емоційною нестійкістю, різкими коливаннями настрою, швидкими переходами від ексталяції до станів апатії і зневіри. Тому і поведінка їх також відрізняється нестійкістю, спонтанністю і ситуативною.

Але і молодші школярі нерідко здійснюють протиправні вчинки просто тому, що зовнішній тиск референтної групи в певній ситуації

виявляється домінуючим (так, дитина приєднується до однолітків в асоціальних вчинках з відчуття товариства або боязні)

Л. Шнейдер основні порушення поведінки у молодшому шкільному віці класифікував таким чином:

1. прогули (окремих уроків, цілих навчальних днів);
2. втечі з дому;
3. крадіжка;
4. пограбування (із застосуванням загрози чи сили);
5. участь у бійках;
6. часті конфлікти (з класним керівником, окремими вчителями, адміністрацією школи, однокласниками, однолітками, представниками протилежної статі тощо);
7. прилучення до алкоголю, наркотиків, снодійних та транквілізуючих засобів, куріння (симуляція, гра з цигаркою, спосіб розслаблення, підтримка іміджу, звичка);
8. девіація сексуальної поведінки (мастурбація, раннє статеве життя та ін.);
9. суїцидна поведінка;
- 10.страхи (темряви, самотності, розлуки з рідними та близькими та ін.);
- 11.нав'язливі тики, дії та ритуали (миготіння, наморщування чола і носа, посмикування плечима, хмикання, ссання пальців, кусання нігтів, ритуали та ритуальні дії, що охороняють від невдач, нав'язливі думки тощо);
- 12.лихослів'я;
- 13.риси девіантної поведінки (розв'язність, захоплення азартними іграми, носіння холодної зброї (ножів, кастетів та ін.), специфічні деталі одягу та ін. [75].

За останні десятиліття психологічна наука значно просунулася у розумінні причин девіантної поведінки та, особливо, проблем дітей, що залишилися без піклування батьків [43].

Л. Зюбін зазначає, що «діти, які залишилися без піклування батьків – особи віком до 18 років, які залишилися без піклування єдиного батька або обох батьків у зв'язку з позбавленням їхніх батьківських прав, обмеженням їх у батьківських правах, визнанням батьків безвісно відсутніми, недієздатними (обмежено) дієздатними), оголошенням їх померлими, встановленням судом факту втрати особою піклування батьків, відбуванням батьками покарання в установах, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі, перебуванням у місцях тримання під вартою, підозрюваних та обвинувачених у скоєнні злочинів, ухиленням батьків від виховання своїх дітей захисту їх прав та інтересів, відмовою батьків взяти своїх дітей з освітніх організацій, медичних організацій, організацій, що надають соціальні послуги, а також у разі, якщо єдиний батько або обидва батьки невідомі, в інших випадках визнання дітей, що залишилися без піклування батьків у встановленому законом порядку» [32].

Аналіз науково-дослідної літератури показує, що причини девіантної поведінки дітей, що залишилися без піклування батьків, сягають ранніх етапів розвитку особистості. У науці використовують поняття «преддевіантний синдром», тобто – своєрідний комплекс певних симптомів (певний склад психофізіологічних особливостей, дезадаптація, самотність, негативне ставлення до навчання, агресивна поведінка, ранні асоціальні прояви), які, як правило, наводять індивіда до груп, що виявляють аналогічні ознаки.

Найбільш загальну «принципову схему» генези девіантної поведінки дітей, що залишилися без піклування батьків, розглядає у своїй роботі В. Баженов, який вважає, що першоджерелом антигромадської поведінки виступає сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, детермінуючих

неприспосованість дітей, які залишилися без піклування батьків, до конкретних умов соціально корисної діяльності, тобто їхню дезадаптацію. Дезадаптація тягне за собою відчуження від соціально позитивних зв'язків і відносин і, як наслідок, – десоціалізацію особистості. Десоціалізація нерозривно пов'язана з деморалізацією особистості, що спочатку і стає причиною важковиховності неповнолітніх [8].

Девіантна поведінка дітей, що залишилися без піклування батьків, є складною формою соціальної поведінки, детермінованої системою взаємопов'язаних факторів - умов і психологічних причин, таких, як:

- духовні проблеми - відсутність чи втрата сенсу життя, несформовані моральні цінності, редуковані вищі почуття (совість, відповідальність, чесність), внутрішня порожнеча, блокування самореалізації;
- деформації в ціннісно-мотиваційній системі особистості – девіантні цінності, фрустрованість потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;
- емоційні проблеми - тривога, депресія, негативні емоції, труднощі розуміння та вираження емоцій;
- проблеми саморегуляції - порушення здатності ставити цілі та домагатися їх виконання;
- неадекватна самооцінка, надмірний чи недостатній самоконтроль, низька рефлексія, малопродуктивні механізми подолання стресу, низькі адаптивні можливості, дефіцит позитивних ресурсів особистості;
- когнітивні спотворення - дисфункціональні думки, стереотипи мислення, обмежені знання, міфи, забобони, неадекватні установки;

- негативний життєвий досвід - негативні звички та навички, девіантний досвід, ригідні поведінкові стереотипи, психічні травми, досвід насильства [20].

Схильність до девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, обумовлена особистісними особливостями. Зокрема, у переважній більшості молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, негативні самооцінки переважають над позитивними, причому з віком ця тенденція посилюється - самокритика, невдоволення собою допомагають долати помічені недоліки і тим самим підвищувати самоповагу. Однак у деяких молодших школярів цього не відбувається, тому вони постійно почуваються невдахами. Їхнє негативне самосприйняття складається з трьох різних, але взаємопов'язаних видів досвіду:

- вони вважають, що не мають особистісно-цінних якостей або не можуть вчинити особистісно-цінні дії і, навпаки, мають негативні риси або вчиняють негативні дії;
- вони вважають, що значущі їм інші люди ставляться до них позитивно чи ставляться негативно;
- вони не вміють ефективно використовувати механізми психологічного захисту, що дозволяють зняти чи пом'якшити наслідки перших двох елементів суб'єктивного досвіду.

Потреба самоповагу у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, особливо сильна, але у випадках, коли вона не задовольняється соціально прийнятними способами, вони звертаються до девіантних форм поведінки [51].

Другою особливістю є те, що, вважаючи себе унікальною особистістю, молодші школярі водночас прагнуть зовні нічим не відрізнитись від однолітків. Типовою рисою молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, є конформність - схильність людини

до засвоєння певних групових норм, звичок і цінностей, наслідуваність, яка в даному випадку розглядається психологами як бажання злитися з групою, нічим не виділятися, продиктоване потребою безпеки. Вона ж, на їхню думку, постає як механізм психологічного захисту (соціальна мімікрія).

На думку О. Манапової, основні причини відхиляється поведінки дітей у тому, що у них не реалізується «потреба в коханні та визнанні, що призводить до деформації дитячої особистості». У силу неправильно формується досвіду спілкування діти часто займають по відношенню до інших людей агресивно-негативну позицію, а нереалізованість потреб у батьківській любові і визнання веде до формування у них форм поведінки, що відхиляються, емоційному напрузі і фрустрації [47].

Слід також взяти до уваги і проблеми виховання таких дітей, які обумовлені тим, що:

- молодші школярі, які залишилися без піклування батьків - це діти з неблагополучних сімей, тобто. «алкогольних» та «кримінальних», де батьки позбавлені батьківських прав;
- молодші школярі, що залишилися без піклування батьків, особливо гостро переживають порушення психологічного контакту з найближчими людьми, що призводить до зростання їх озлобленості, що доходить до відчаю, або жорстокості, зневаги до норм поведінки та обов'язків, байдужості до загальнозначущих явищ;
- значна частина порушень поведінки або дисципліни відбувається молодшими школярами, що залишилися без піклування батьків, у стані зниженого рівня психічної діяльності або в прикордонному між нормою та патологією стані;

- серед факторів поведінки, що відхиляється, виявляються такі, для попередження та усунення яких ще не знайдені дієві засоби. Це фактори психолого-педагогічного характеру, які породжують та зумовлюють таку поведінку [32].

Отже, у молодшому шкільному віці сім'я є референтною групою, що впливає формування моральних цінностей, установок, світогляду, культури поведінки та спілкування. У хлопців, що залишилися без піклування батьків, така референтна група відсутня, і на перше місце виходять однолітки, здебільшого діти з неблагополучних сімей, зі спотвореним сприйняттям моральних цінностей. Молодші школярі, які залишилися без піклування батьків, передають один одному свій негативний соціальний досвід, а для набуття позитивного немає умов.

Сімейне неблагополуччя – одна з головних причин попадання дітей до групи ризику. Воно породжує масу проблем у поведінці дітей, їх розвитку, способі життя і призводить до порушення ціннісних орієнтацій [30].

Негативний мікроклімат у неблагополучних сім'ях створює об'єктивні передумови появи асоціального поведінки. У дітей із неблагополучних сімей, в силу їх навіювання, емоційно-вольової нестійкості є підвищена схильність до виникнення соціальних негативних форм поведінки, як лихослів'я, хуліганські вчинки, бродяжництво, а також куріння, рання алкоголізація, споживання наркотичних та токсичних речовин.

Таким чином, у комплексі численних причин, що викликають девіантну поведінку молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, належать: 1) сімейне неблагополуччя та викликані цим недоліки у вихованні дітей (зловживання батьками спиртних напоїв; педагогічна неспроможність батьків; збільшення кількості розлучень); 2) залучення молодших школярів до вживання наркотиків та спиртних напоїв у

ранньому віці; 3) відсутність контролю батьків за дітьми; 4) прорахунки школи; 5) недостатній зв'язок сім'ї, школи та громадськості; 6) недотримання єдиних вимог у вихованні; 7) негативний вплив мікросередовищного оточення; 8) занедбана сфера організації дозвілля; 9) складна соціально-економічна обстановка країни.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури було встановлено, що під девіантною поведінкою розуміється:

- вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, «чи нормам психічного здоров'я, права, культури або моралі»;
- соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам;
- поведінка, яка розглядається як відхилення від групових норм і призводить до ізоляції, лікування, виправлення чи покарання порушника.

Аналіз науково-дослідної літератури показує, що причини девіантної поведінки дітей, що залишилися без піклування батьків, сягають ранніх етапів розвитку особистості. У науці використовують поняття «преддевіантний синдром», тобто – своєрідний комплекс певних симптомів (певний склад психофізіологічних особливостей, дезадаптація, самотність, негативне ставлення до навчання, агресивна поведінка, ранні асоціальні прояви), які, як правило, наводять індивіда до груп, що виявляють аналогічні ознаки.

У комплексі численних причин, що викликають девіантну поведінку молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, належать:

- 1) сімейне неблагополуччя та викликані цим недоліки у вихованні дітей (зловживання батьками спиртних напоїв; педагогічна неспроможність батьків; збільшення кількості розлучень);
- 2) залучення молодших школярів до вживання наркотиків та спиртних напоїв у ранньому віці;
- 3) відсутність контролю батьків за дітьми;
- 4) прорахунки школи;
- 5) недостатній зв'язок сім'ї, школи та громадськості;
- 6) недотримання єдиних вимог у вихованні;
- 7) негативний вплив мікросередовищного оточення;
- 8) занедбана сфера організації дозвілля;
- 9) складна соціально-економічна обстановка країни.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЩО ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

2.1. Процедура та методи дослідження

Експериментальне дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування було розгорнуте на **базі** закладів загальної середньої освіти м. Рівне, зокрема: ЗОШ I-III ступенів №13 та №18 Рівненської міської ради. До участі в експериментальному дослідженні було залучено учнів 3-4-х класів, які залишилися без батьківського піклування (батьки (або один з батьків) померли, засудження за позбавлення волі за вчинення кримінальних злочинів, позбавлені права опіки). Загальна кількість досліджуваних 30 школярів (15 хлопчиків та 15 дівчаток), віком 9-10 років.

Дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування передбачало реалізацію наступних етапів:

I етап – вивчення теоретичних аспектів проблеми девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, визначення категоріального апарату, визначення методів та вибірки експериментального дослідження.

II етап – проведення експериментального дослідження девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

III етап – кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, розробка та апробація програми профілактики девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Як діагностичний інструментарій ми використовували такі методики: методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел; Багатофакторний особистісний опитувальний Р. Кеттелла (дитячий варіант).

Методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел [16] (див. Додаток 1) містить ряд шкал: схильності до подолання норм і правил, схильності до адиктивної (залежної) поведінки, схильність до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, схильності до агресії та насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильності до деликвентної поведінки.

Пропонована методика діагностики схильності до поведінки, що відхиляється (СВП) є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється.

Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється.

Методика передбачає облік та корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних. Шкали опитувальника діляться на змістовні і службову. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а

також для корекції результатів за змістовними шкалами в залежності від вираженості установки випробуваного на соціально-бажані відповіді [16].

Багатофакторний особистісний опитувальний Р. Кеттелла (дитячий варіант) [24] (див. Додаток 2) сконструйований таким чином, щоб питання були зрозумілими як для молодших школярів (8 років), які обов'язково вимагають індивідуального обстеження, так і для учнів старшого віку (12 років).

Тест складається з двох ідентичних частин, по 60 питань у кожній частині. При проведенні тестування слід використовувати обидві частини (120 питань). Про кожний з 12 факторів судять на підставі 10 питань (5 у першій і 5 у другій частині). Фактори являють собою симптомокомплекси певних рис особистості дитини.

Опис факторів

1. Фактор А (товариськість);
2. Фактор В (вербальний інтелект);
3. Фактор С (впевненість у собі);
4. Фактор D (збудливість);
5. Фактор Е (схильність до самоствердження);
6. Фактор F (схильність до ризику);
7. Фактор G (відповідальність);
8. Фактор H (соціальна сміливість);
9. Фактор I (чутливість);
10. Фактор O (тривожність);
11. Фактор Q3 (самоконтроль);
12. Фактор Q4 (нервова напруга) [24].

Загальні принципи. Підраховується кількість збігів відповідей досліджуваного з ключем. За кожний збіг нараховується 1 бал. Отримана сума балів порівнюється з нормативними даними по таблиці та щодо цих даних результат інтерпретується як низька чи висока оцінка.

Отримані результати в ході дослідження піддавалися обробці методами кількісного та якісного аналізу. Підрахунок та графічне зображення отриманих результатів здійснювалось за допомогою комп'ютерної програми Microsoft Office Excel.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження особливостей прояву девіантної поведінки у молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування

Результати діагностики за методикою «Багатофакторний особистісний опитувальний Р. Кеттелла (дитячий варіант)» представлені у таблиці 2.1. та 2.2.

Таблиця 2.1.

Індивідуальні результати діагностики за методикою «Багатофакторний особистісний опитувальний Р. Кеттелла (дитячий варіант)»

№ з/п	Шифр досліджуваного	Фактор А	Фактор В	Фактор С	Фактор D	Фактор E	Фактор F	Фактор G	Фактор H	Фактор I	Фактор O	Фактор Q3	Фактор Q4
1.	#001(ч)	2	5	7	2	5	6	2	7	8	6	5	3
2.	#002(ж)	4	3	4	6	3	6	7	2	8	2	6	5
3.	#003(ж)	8	6	1	9	4	8	10	5	9	8	5	4
4.	#004(ч)	3	7	2	3	4	7	5	4	5	7	4	6
5.	#005(ч)	6	9	3	2	6	4	7	3	6	5	3	7

6.	#006(ж)	9	6	8	6	3	6	7	4	2	3	3	4
7.	#007(ж)	3	7	5	5	2	4	5	4	4	6	2	4
8.	#008(ч)	1	8	2	2	1	8	8	1	1	4	1	3
9.	#009(ж)	6	4	5	6	2	2	5	1	8	3	2	6
10.	#010(ж)	2	4	7	5	5	1	8	3	2	7	2	3
11.	#011(ж)	4	6	4	7	6	7	2	5	6	9	3	2
12.	#012(ж)	1	3	6	7	5	5	10	2	4	6	8	6
13.	#013(ч)	8	2	4	5	8	4	5	6	2	7	5	5
14.	#014(ч)	9	1	8	8	2	9	1	8	3	8	2	2
15.	#015(ж)	7	2	2	5	5	7	2	3	6	4	5	6
16.	#016(ч)	4	4	5	6	2	9	3	2	8	3	2	6
17.	#017(ж)	6	7	2	5	6	6	8	6	6	5	3	7
18.	#018(ч)	2	8	6	3	6	7	5	5	6	4	7	3
19.	#019(ж)	7	9	8	5	4	8	2	2	4	2	4	5
20.	#020(ч)	4	7	2	5	6	4	5	6	3	2	6	4
21.	#021(ж)	3	6	3	8	3	4	9	2	8	5	2	8
22.	#022(ж)	7	5	1	8	3	2	5	7	6	3	6	2
23.	#023(ч)	8	4	5	6	2	2	5	1	8	3	2	6
24.	#024(ч)	2	4	7	5	3	5	3	6	7	5	4	7
25.	#025(ч)	7	6	4	7	2	2	7	8	6	5	3	7
26.	#026(ж)	1	3	6	7	6	6	5	5	7	2	4	2
27.	#027(ч)	4	2	4	5	5	10	2	4	2	10	4	2
28.	#028(ж)	8	1	8	8	2	5	7	3	6	7	6	3
29.	#029(ч)	9	2	2	5	6	4	6	3	4	5	7	2
30.	#030(ч)	6	7	2	5	6	2	7	8	6	5	3	7

Таблиця 2.2.

Результати діагностики особистісних особливостей молодших школярів, що позбавлені батьківського піклування

Шкала	Рівень прояву		
	<i>високий</i>	<i>середній</i>	<i>низький</i>
	% досліджуваних	% досліджуваних	% досліджуваних
Фактор А (товариськість)	40	20	40
Фактор В (вербальний інтелект)	40	60	-
Фактор С (впевненість у собі)	40	-	60
Фактор D (збудливість)	60	-	40
Фактор Е (самоствердження)	20	20	60
Фактор F (схильність до ризику)	80	20	-
Фактор G (відповідальність)	60	-	40
Фактор H (соціальна сміливість)	20	40	40
Фактор I (чутливість)	40	-	60
Фактор O (тривожність)	60	40	-
Фактор Q3 (самоконтроль);	20	40	40
Фактор Q4 (нервова напруга)	20	20	60

Аналізуючи результати, отримані за Фактором А «Товариськість», ми відзначаємо, що у групі молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, високі показники виявлено у 40% досліджуваних, середні – у 20% осіб та низькі мають 40%.

При високих показниках за Фактором А молодших школярів можна охарактеризувати так: вони прості у спілкуванні, легко сходяться з людьми, дуже доброзичливі, емоційні, відкриті людям, вміють співпереживати, добре вміють взаємодіяти, співчутливі, легко пристосовуються до нових умов, люблять роботу в колективі і не бояться критики.

Молодші школярі, які мають низькі показники за шкалою «Товариськість», характеризуються як: емоційно стримані, їм властиво бажання відгородитися від усіх, у тому числі від друзів, погано реагують на зовнішні подразники, у відносинах висловлюють критику, намагаються триматися осторонь, воліють працювати самотужки, оскільки компроміси їм невласиві.

Аналізуючи отримані результати за фактором «Вербальний інтелект», ми відзначаємо, що тільки 40% школярів, що залишився без піклування батьків, мають високий показник і у 60% школярів виявлено середній показник.

Молодші школярі, які мають високі оцінки з даного фактору показують хороший рівень розвитку вербального інтелекту, його функцій, як узагальнення, виділення приватного із загального, оволодіння логічними і математичними операціями, легкість засвоєння нових знань.

Молодші школярі, які мають середні показники даного чинника проявляють середній рівень розвитку вербального інтелекту, посередньо засвоюють новий матеріал.

Аналізуючи результати, отримані за Фактором С «Впевненість у собі», спостерігаємо, що у групі молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, високі показники у 40% і низькі у 60% досліджуваних.

Молодші школярі, які мають високі показники з цього чинника, характеризуються як емоційно стійкі. Дані школярі зазвичай здатні досягати своїх цілей без особливих труднощів, сміливо дивляться на особу фактам, усвідомлюють вимоги дійсності. Вони не приховують від себе власні недоліки, не засмучуються через дрібниці і не піддаються випадковим коливанням настроїв.

Молодші школярі, які мають низькі показники за шкалою «Впевненість у собі» відрізняються дратівливістю, їх легко вивести з себе, часто переживають невдачі, настрої змінюється часто, як від поганого до хорошого, так і навпаки, хочуть швидкого вирішення проблем, що виникли.

За Фактором D «Збудливість» у групі молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, високі показники мають 60% школярів, середні показники відсутні, низькі показники виявлено у 40% осіб.

Молодші школярі, що мають високі показники за цим фактором, виявляють підвищену збудливість або надреактивність на слабкі стимули, що їх провокують, надзвичайна активність у них часом поєднується з самовпевненістю. Для них характерний моторне (постійне) занепокоєння, відволікання, недостатня концентрація уваги. Формування цієї якості пов'язано як з особливостями темпераменту, і з умовами виховання. Діти з високими оцінками з цього фактору погано володіють собою, з незначного приводу вони можуть виникати бурхливі емоційні реакції, та їх поведінка сильно залежить від наявного стану.

Молодші школярі, які мають низькі показники за фактором «Збудливість», характеризуються як емоційно врівноважені школярі, вони

стримані. Школярі добре володіють собою навіть у несприятливих ситуаціях та при перешкодах їх діяльності.

За Фактором Е «Схильність до самоствердження» у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, високий результат має 20% досліджуваних, середні результати у 20% та низькі у 60% учнів.

Молодші школярі, які мають високі показники за фактором «Схильність до самоствердження», характеризуються як лідери по відношенню до інших. Дані діти можуть стати лідерами, але не довго, залежно від ситуації, їм властиво самоствердження, владність, авторитарність.

Молодші школярі, які мають низькі показники за шкалою «Схильність до самоствердження», відрізняються залежністю від дорослих та інших дітей, які легко їм підкоряються. Ці школярі слухняні, залежні. Вони керуються думкою оточуючих, неспроможні відстоювати свою думку, йдуть за більш доміантними і легко піддаються авторитетам. Для їх поведінки характерні пасивність і підпорядкування своїм обов'язкам, відсутність віри у себе та у свої можливості, схильність брати провину на себе.

У групі молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, високі показники за Фактором F «Схильність до ризику» мають 20% учнів, середні показники у 20% дітей та низькі показники у 60% школярів.

Досліджувані, що мають за Фактором F «Схильність до ризику» високі показники, відрізняються безладністю, імпульсивністю. Дані школярі дуже активні, веселі, у них багато енергії, ентузіазму, таких молодших школярів часто називають – «душа компанії», вони мають високий рівень інтелектуальної лабільності, люблять зміни у житті, дуже працездатні, хороші організатори, можуть організувати будь-яку діяльність.

Досліджувані, які отримали низькі оцінки, за цим фактором, відрізняються відповідальністю до життя. Але водночас вони схильні все ускладнювати і підходити до всього дуже серйозно та обережно. Даних школярів постійно турбує майбутнє, наслідки їхніх вчинків, можливості невдач та нещасть. Таким школярам важко розслабитись від захисту, вони намагаються планувати всі свої дії.

За Фактором G «Відповідальність» у школярів, що залишилися без піклування батьків, високими показниками характеризуються 60% учнів, середні показники відсутні і 40% мають низький рівень.

Школярі з високими показниками дуже свідомі, наполегливі, на них завжди можна покластися, у будь-якій ситуації, тому що вони вимогливі до себе, намагаються виконати все на найвищому рівні, відповідально підходять до всього, за що беруться. У цих школярів багато планів, причому з ними дуже нелегко у спілкуванні, можуть виникнути конфлікти, особливо якщо молодший школяр потрапляє в іншу компанію, це доводить, що вони не люблять змін. Вони дуже старанні, не люблять вдаватися до допомоги інших, задовольняються ресурсами особистості, прекрасні керівники, вимогливі, навіть у дрібницях.

Молодших школярів, які мають низькі показники за шкалою «Відповідальність», можна охарактеризувати як школярів, які виявляють слабкий інтерес до суспільних норм і не докладають зусиль для їх виконання. Вони можуть зневажливо ставитися до моральних цінностей і заради власної вигоди здатні на нечесність чи обман. Такі школярі схильні до непостійності, можуть мати тенденції до соціопатії.

У групі молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, високі показники за Фактором H «Соціальна сміливість» високий результат спостерігається у 20% учнів, у 40% – середній та у 40% – низький.

Учні, які отримали високі показники, характеризуються як авантюристичні, сміливі, дуже живі та безпосередні в емоційних реакціях, не реагує на сигнали небезпеки, цікавляться протилежною статтю, стають лідерами або тримаються поряд з ними, навчаються середньо, можуть пропускати заняття, полюбляють відчувати нові емоції як у діяльності, так і у відносинах, дуже комунікабельні.

Молодших школярів, які мають низькі показники за шкалою «Соціальна сміливість», можна охарактеризувати як школярів, які мають надчутливу нервову систему і гостро реагують на будь-яку загрозу. Такі школярі часто боязкі, сором'язливі, не впевнені у своїх силах, часто мучать почуття власної неповноцінності. Дані школярі, як правило, повільні, стримані у вираженні своїх почуттів, вважають за краще мати одного-двох близьких друзів, піклуються і увагу до оточуючих, але не можуть підтримувати широкі контакти і не люблять працювати разом з іншими.

Характеризуючи результати, отримані за Фактором І «Чутливість», ми зазначили наступне: у групі молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, 40% осіб мають високі результати, 60% – низькі.

Молодші школярі, мають високі оцінки за шкалою «Чутливість», відрізняються високою емоційною чутливістю, зазвичай вони виявляють альтруїзм, у них дуже виражена тенденція уникнення відповідальності у роботі й особистих стосунках, підвищена тривожність. Дані школярі творчі особистості, наділені артистичними здібностями, чутливістю, дуже нетерплячі, потрапляють під вплив інших, недостатньо самостійні, залежні від оточуючих, примхливі, вимагають багато уваги від інших людей, не терплять грубість.

Досліджувані, що мають низькі результати, характеризуються схильністю до ділового відношення, а також вміють здорово мислити. У житті такі школярі спираються на здоровий глузд і логіку, більше довіряють розуму, ніж почуттям, інтуїції віддають перевагу розрахунку,

психічні травми долають рахунок раціоналізації. Такі школярі незалежні, дотримуються свого погляду, схильні приймати він відповідальність.

Проаналізувавши показники за Фактором О «Тривожність» у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, високі показники мають 60% досліджуваних, середні – 40%, низькі показники відсутні.

Таким чином, ми можемо охарактеризувати школярів з високими результатами, як схильних до депресії особистостей, у них часто буває поганий настрій, з приводу і без, вони постійно думають про погане, висока тривожність та занепокоєння у важких ситуаціях, невпевненість у тому, що їх не приймають інші, змушує впадати підлітків у стан пригніченості.

Аналізуючи результати за Фактором Q3 «Самоконтроль» у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, високі показники мають 20% учнів, середні – 40% та низькі – 40%.

Таким чином, школярі з високими результатами за цим фактором мають високий контроль поведінки, вони виховані, соціально чутливі, для них важлива власна репутація, завищено почуття самоповаги, постійні інтереси та одна форма поведінки, схильні до впертості, але невиразні, свій образ вибудовують із вимогами, які диктує суспільство У колективі працюють добре, грамотно будують свою промову, впевнені у собі, дуже надійні.

Учні з низькими результатами слабовільні і мають поганий самоконтроль. Такі школярі слабо здатні надати власної енергії конструктивний напрямок і не розточувати її. Вони не вміють організувати час та порядок виконання справ.

Розглядаючи результати за Фактором Q4 «Нервова напруга», ми відзначаємо, що 20% молодших школярів, що залишився без піклування

батьків, простежуються високі результати, у 20% – середні та 60% школярів показали низькі результати.

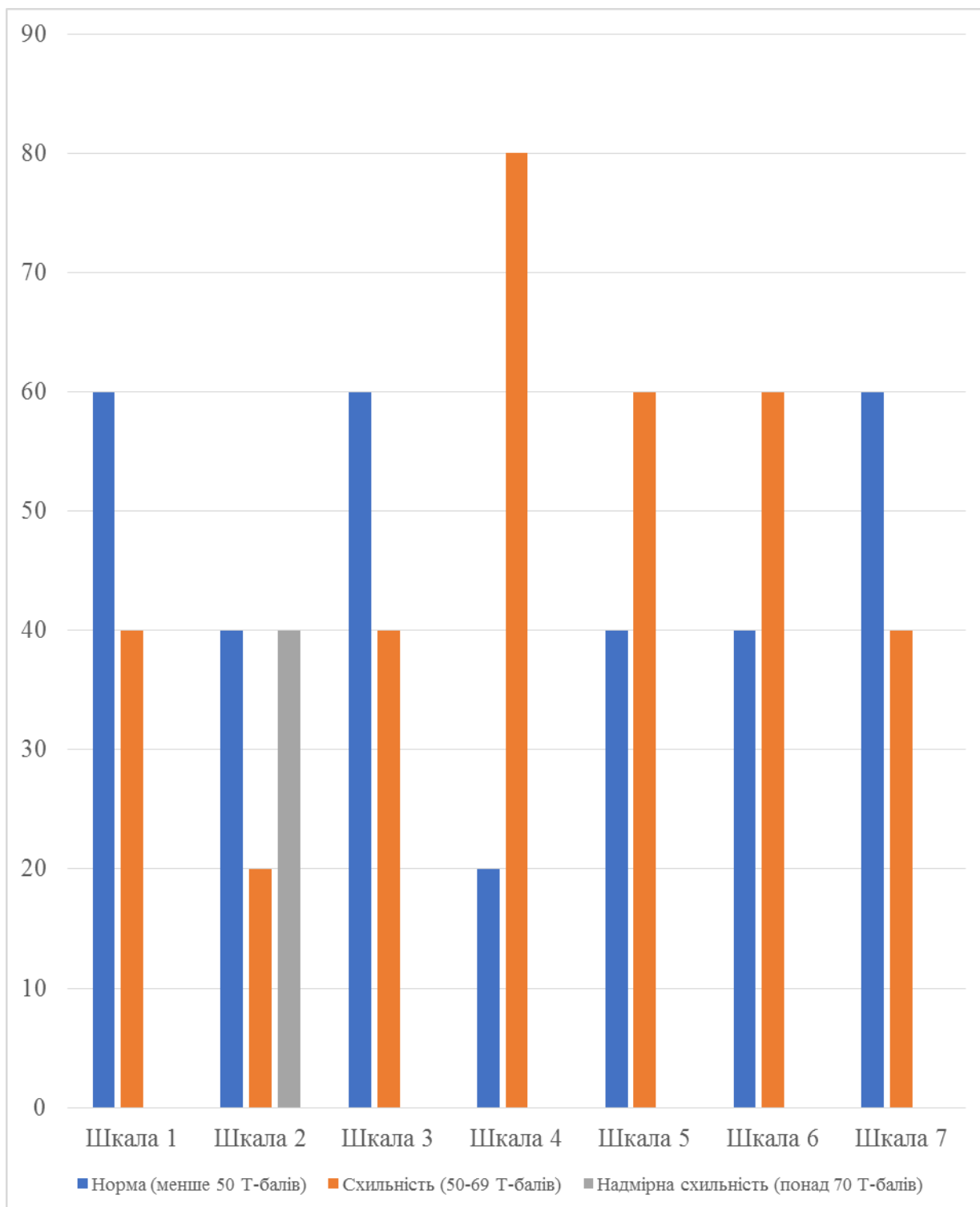
Молодші школярі, які отримали високі оцінки за шкалою «Нервова напруга», відрізняються надлишком спонукань, які не знаходять практичної розрядки у процесі діяльності, тому у поведінці переважає нервова напруга. У цих школярів відзначається низька успішність, причому вони мають досить хороші інтелектуальні здібності. Такі школярі постійно перебувають у стані збудження, насилу заспокоюються, почуваються розбитими, втомленими, і можуть залишатися без діла навіть у обстановці, що сприяє відпочинку. Їх характерні емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, дратівливість, проблеми зі сном, негативне ставлення до критики.

Школярі з низькими показниками схильні до задоволеності своїх бажань, розслабленість призводить до лінощів, від цього результат – низька успішність, здобутки, мотивація. Легко адаптуються, якщо життя вимагають високої напруги, у них зникає бажання працювати, віддають перевагу розміреності як у житті, так і в діяльності.

Узагальнюючи результати експериментального дослідження психологічних особливостей молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, ми дійшли висновку у тому, що з молодших школярів, найяскравіше виражені такі особистісні особливості як: емоційна нестійкість, занепокоєння, несумлінність, підвищена тривожність і нервова напруга. Дані школярі схильні відчувати недовіру та обережність стосовно людей, переконані, що оточуючі мають намір завдати їм шкоди.

На першому етапі емпіричного дослідження ми також використали методику «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел, результати якої представлені на рисунку 2.1.

Шкала установки на соціальну бажаність призначена для вимірювання готовності досліджуваного представляти себе в найбільш сприятливому світлі з погляду соціальної бажаності. Аналізуючи отримані результати молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, ми дійшли висновку, що 40% мають найбільш виражені показники по шкалі установки на соціальну бажаність. Дані школярі демонструють суворе дотримання навіть малозначних соціальних норм, навмисне прагнуть показати себе у кращому світлі, 60% не схильні приховувати власні норми та цінності, коригувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності.



Умовні позначення: Шкала 1 «Установка на соціальну бажаність», Шкала 2 «Схильність до порушення норм і правил», Шкала 3 «Схильність до аддиктивної поведінки», Шкала 4 «Схильність до саморуйнівної поведінки», Шкала 5 «Схильність до агресії та насильства», Шкала 6 «Вольовий контроль емоційних реакцій», Шкала 7 «Схильність до деліквентної поведінки».

Рис. 2.1. Результати дослідження схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування (у%)

За шкалою «Схильність до подолання норм і правил» результати в діапазоні від 50-60 Т-балів має 20% досліджуваних. Це свідчить про те, що школярі готові долати будь-які норми та правила, схильні до заперечення загальноприйнятих норм та цінностей, зразків поведінки, схильні протиставляти власні норми та цінності груповим, здатні «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати.

Надзвичайно виражені нонконформістські тенденції у 40% молодших школярів, які залишилися без піклування батьків. У даних школярів показники знаходяться в діапазоні 60-70 Т-балів, що говорить про схильність школярів протиставляти власні норми та цінності груповим, про тенденцію «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. 40% молодших школярів готові дотримуватися стереотипів та загальноприйнятих норм поведінки.

Результати за шкалою схильності до адиктивної поведінки у молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, вийшли такі: 40% мають підвищені показники, що дозволяють говорити про схильність до втечі від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно компенсаторного способу вирішення особистісних проблем Крім того, досліджувані орієнтовані на чуттєвий бік життя.

У 60% досліджуваних показники нижче 50 Т-балів, що свідчить або про не вираженість тенденцій, або про хороший соціальний контроль поведінкових реакцій.

Для 80% досліджуваних характерні підвищені значення за шкалою «Схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки», що свідчать про низьку цінність власного життя, схильність до ризику, виражену потребу в гострих відчуттях, у 20% школярів відсутня готовність до реалізації саморуйнівної поведінки, відсутня тенденція до соматизації

тривоги, відсутня схильність до реалізації комплексів провини у поведінкових реакціях.

За шкалою «Схильність до агресії та насильства» у 60% досліджуваних результати свідчать про агресивну спрямованість дітей у взаєминах з іншими людьми, про схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, про тенденцію використовувати приниження партнера зі спілкування як засіб стабілізації самооцінки, про наявність садистичних тенденцій. У 40% ця тенденція невиражена.

За шкалою «Вольовий контроль емоційних реакцій» для 60% характерні підвищені показники, що свідчать про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання чи нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. У 40% молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, результати свідчать про невираженість цих тенденцій, про жорсткий самоконтроль будь-яких емоційних поведінкових реакцій, чуттєвих потягів.

40% школярів, які залишилися без піклування батьків, мають підвищені значення за шкалою «Схильність до деліквентної поведінки», що дозволяють говорити про наявність деліквентних тенденцій у досліджуваних та низькому рівні соціального контролю. 60% школярів цієї групи мають низькі результати, що свідчить про невираженість зазначених тенденцій.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що у 20% досліджуваних відзначається схильність до девіантної поведінки. Для них характерні високі показники за особистісними характеристиками – тривожність, агресія, схильність до саморуйнівної, адиктивної та деліквентної поведінки. Рівень вольового контролю за емоційними реакціями низький, що підкреслює відсутність прагнення відповідальності за вчинки.

Результати експериментальної роботи дозволяють намітити шляхи подальшого дослідження цієї проблеми та розробити систему профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без батьківського піклування.

Висновки до другого розділу

Узагальнюючи результати експериментального дослідження психологічних особливостей молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, ми дійшли висновку у тому, що з молодших школярів, найяскравіше виражені такі особистісні особливості як: емоційна нестійкість, занепокоєння, несумлінність, підвищена тривожність і нервова напруга. Дані школярі схильні відчувати недовіру та обережність стосовно людей, переконані, що оточуючі мають намір завдати їм шкоди.

У 20% досліджуваних відзначається схильність до девіантної поведінки. Для них характерні високі показники за особистісними характеристиками – тривожність, агресія, схильність до саморуйнівної, адиктивної та деліквентної поведінки. Рівень вольового контролю за емоційними реакціями низький, що підкреслює відсутність прагнення відповідальності за вчинки.

Результати експериментальної роботи дозволяють намітити шляхи подальшого дослідження цієї проблеми та розробити систему профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без батьківського піклування.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

3.1. Методи та форми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів

Профілактика девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, передбачає систему спільних та спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: психологічний, правовий, медико-санітарний, педагогічний. Умовами успішної профілактичної роботи вважають її комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність. Остання умова особливо важлива у роботі з особистістю молодших школярів, що залишилися без піклування батьків [33].

Ряд дослідників відзначають, що психопрофілактична робота може входити до комплексу заходів усіх трьох рівнів: правовому, медико-санітарному, педагогічному. Вважається, що вона найефективніша у формі впливу на умови та причини, що викликають девіантну поведінку, на ранніх етапах прояву проблем [43; 65; 67].

Існують різні форми психопрофілактичної роботи. Розглянемо такі як організація соціального середовища, інформування; активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам; організація діяльності, альтернативної девіантної поведінки; організація здорового способу життя;

активізація особистісних ресурсів; мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки.

Перша форма профілактики девіантної поведінки молодших школярів, що залишилися без піклування батьків – створення соціокультурного середовища. В основі цієї форми лежать уявлення про детермінуючий вплив культурного та соціального середовища на появу девіацій [22].

Друга форма – інформування. Дана профілактична діяльність із девіантними школярами проводиться у формі бесід, лекцій, розповсюдження літератури чи телефільмів.

Третя форма профілактичної роботи – це організація діяльності, альтернативної девіантної поведінки. Даний напрямок роботи пов'язане з уявленнями про замісний ефект відхиляється. Мається на увазі, що підлітки вживають психоактивні речовини, які покращують настрій, доки не отримають натомість щось краще.

Четверта форма – активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам, яке переважно реалізується у різних групових тренінгах. До групових тренінгів відносяться тренінг резистентності (стійкості), тренінг афективно-ціннісного навчання, тренінг формування життєвих навичок. Розглянемо коротко кожен із них.

Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу. У ході цього тренінгу відбувається зміна установок на поведінку, що відхиляється, формування навичок розпізнавання рекламних стратегій, розвиток здатності говорити «ні», якщо відбувається тиск з боку однолітків, надання інформації про можливий негативний вплив батьків та інших дорослих (наприклад, вживають наркотики) тощо.

Тренінг афективно-ціннісного навчання. Ґрунтується на уявленні про те, що девіантна поведінка тісно пов'язана з емоційними порушеннями. З метою попередження цієї проблеми підлітків вчать розпізнавати та

виражати емоції прийнятним чином та продуктивно справлятися зі стресом.

Тренінг формування життєвих навичок. Життєві навички є найважливішими соціальними вміннями особистості. Спочатку, це вміння спілкуватися і підтримувати дружні зв'язки, розумно вирішувати конфлікти, що виникають у міжособистісних відносинах [37].

П'ята форма профілактичної роботи – це організація здорового життя. Вона виходить з уявлень про особисту відповідальність за своє здоров'я, гармонію зі своїм тілом та навколишнім світом. Особливо цінним вважається вміння особистості досягати нормального морального, психічного та фізичного стану та успішно протистояти несприятливим факторам навколишнього середовища. Здоровий спосіб життя (ЗОЖ) – це дотримання умов повсякденного життя, що дозволяють зберегти та відновити природний стан організму, і яке запобігає набуттю будь-яких захворювань. Здоровий спосіб життя включає: здорове харчування, дотримання режиму сну, праці та відпочинку, оптимальні фізичні навантаження, дотримання правил поведінки, спілкування з природою, виключення надмірностей. До технологій профілактичної роботи з організації здорового способу життя відносяться здоров'язберігаючі технології, оздоровчі технології, технології навчання здоров'ю, технології виховання культури здоров'я. Розглянемо коротко кожен розробку.

Здоров'язберігаючі технології, що створюють безпечні умови перебування, виховання та навчання в освітній установі за допомогою розумної організації педагогічного процесу та відповідності фізичного та навчального навантаження віковим особливостям підлітків.

Оздоровчі технології, спрямовані на вирішення завдань зміцнення фізичного здоров'я молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, збагачення потенціалу здоров'я за допомогою організації

здорового харчування, загартовування, фізичної підготовки, профілактики захворювань та девіацій у поведінці [2].

Технології навчання здоров'ю, що включають гігієнічне виховання і навчання, формування здорового способу життя за допомогою включення відповідних тем у певні предмети, такі як основи безпеки життєдіяльності, фізична культура.

Технології виховання культури здоров'я, які дозволяють виховувати у підлітків культуру здоров'я, особисті якості, які сприяють збереженню та зміцненню здоров'я, спонукають вести здоровий спосіб життя, формують відповідальність за своє здоров'я та оточуючих людей.

Шоста форма – це мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки. Ця форма використовується у тих випадках, коли вже сформовано девіантну поведінку. Дана форма спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків [30].

Сьомою формою профілактики девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, на думку Ф. Зіннурова, є активізація особистісних ресурсів. Участь у групах спілкування та особистісного зростання, творче самовираження молодших школярів, заняття школярів фізичною культурою – все це активує особистісні ресурси, що забезпечують здоров'я та активність особистості, стійкість до негативного зовнішнього впливу [8].

Сучасна корекційна практика девіантної поведінки молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, передбачає звернення на допомогу практичного психолога.

Провідною, найефективнішою, психологічної формою на особистість визнається поведінкова психологія. Для неї характерні концептуальна чіткість та відносна простота методів. Вона безпосередньо орієнтована поведінкові виправлення і має виражений практичний характер [2].

Основними завданнями психологічної девіантної поведінки особистості є:

- усунення дефіциту у поведінкових репертуарах;
- посилення адаптивної поведінки;
- ослаблення чи усунення неадекватної поведінки тощо.

За способом організації роботи Р. Новіков виділяє такі форми психопрофілактики: індивідуальна, сімейна, групова робота. З метою попередження поведінки, що відхиляється використовуються різні соціально-психологічні методи. Серед провідних методів психопрофілактичної роботи: інформування, групові дискусії, тренінгові вправи, рольові ігри, моделювання ефективної соціальної поведінки, психотерапевтичні методики [55].

Залежно від використовуваних методів психопрофілактична робота може здійснюватися у формі тренінгів, освітніх програм (наприклад, шкільного спецкурсу), психологічного консультування, кризової допомоги (телефон довіри), а також психотерапії прикордонних станів та нервово-психічних розладів [39].

Аналізуючи різні наукові дослідження, можна виділити чотири групи психолого-педагогічних методів, спрямованих на виправлення девіантної поведінки молодших школярів, що залишилися без піклування батьків: перебудови мотиваційної сфери, попередження негативного та стимулювання позитивної поведінки; когнітивного переструктурування.

1. Методи розбудови мотиваційної сфери. Школяр з девіантною поведінкою має стійку мотивацію до збереження девіації. Основна складність при корекції девіантного поведінки у тому, що, попри страждання, дитина всіляко пручається позитивним змін. Стимулювання мотивації зміни поведінки можна назвати найголовнішим завданням і найбільшою складністю

психолого-педагогічного на особистість молодших школярів, що залишилися без піклування батьків.

2. Методи саморегуляції та корекції емоційних порушень. Ефективність саморегуляції залежить від вибору винагороди та її відповідності мети. Складні цілі можуть бути розбиті на кілька етапів, щоб діти винагороджували себе за послідовне досягнення більш важливих цілей [18].

Іншим важливим напрямом роботи з відхиляє поведінкою молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, на думку В. Баженова, є корекція емоційних станів. Девіантна поведінка супроводжується широким колом негативних емоцій, особливо тривогою, страхом, агресією. Існують два основних способи корекція негативних емоційних станів – зменшення їх сили та вироблення альтернативних реакцій (наприклад, у формі тренінгу релаксації чи впевненості) [8].

3. Методи когнітивного переструктування. Поряд з емоційними проблемами та труднощами саморегуляції, причинами порушеної поведінки можуть бути спотворення у когнітивних процесах, таких, як сприйняття, встановлення, інтерпретації, умовиводи тощо. При зміні їхнього змісту очікується і змін у емоційної й у поведінкових сферах.
4. Методи попередження негативного та стимулювання позитивної поведінки. Існують різні способи погашення негативних дій. Покарання – найпоширеніший метод. Він може мати різні форми: тайм-аут, використання негативних наслідків реакції, пред'явлення вкрай неприємної події [26].

Найбільш поширеним способом формування позитивної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, є підкріплення. Слід зазначити, що як позитивне, і негативне підкріплення посилює ймовірність виникнення певного поведінки. Позитивні

підкріплювальні стимули передбачають пред'явлення чогось, а негативні підкріплювальні стимули – видалення чогось у цій ситуації.

Таким чином, основними формами та методами роботи з профілактики девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, є:

- інформаційно-довідкові методи. До них відносяться довідкова література, інформаційні відеоматеріали, часто проводяться екскурсії до музеїв, тематичні уроки права тощо;
- психодіагностичні методи. До цієї групи відносяться бесіда та інтерв'ю (закриті та відкриті), опитувальники вивчення особливостей формування ціннісних орієнтацій, особистісні опитувальники, проєктивні методики, спостереження, ігри та тренінги. Ці методи дозволяють визначити ті чи інші особливості поведінки молодших школярів, виявити психолого-педагогічні та психофізіологічні патології для подальшого вибудовування роботи з профілактики девіантної поведінки молодших школярів, що залишилися без піклування батьків;
- методи, спрямовані на моральну та емоційну підтримку. Оскільки молодші школярі, які залишилися без піклування батьків – ця група дітей є найбільш уразливою щодо життя, інших людей і до самого себе, то моральна підтримка їх має бути невід'ємною частиною роботи з профілактики девіантної поведінки, для створення сприятливого психологічного клімату. До цієї групи методів можна віднести різні тренінги та ігри, в ході яких підлітки набувають необхідних комунікативних умінь і навичок, які їм допоможуть при подальшій соціалізації, при налагодженні контактів. Сюди можна віднести й різні публічні виступи на заходах, які мають

сформувати хорошу мотиваційну сферу для успішного самовизначення.

3.2. Програма психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування

Після проведення діагностики, спираючись на отримані результати, нами розроблено програму профілактики, спрямовану подолання девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Метою даної програми є профілактика девіантних реакцій, негативних емоційних реакцій, розвиток навичок конструктивного реагування у ситуаціях емоційної напруги та виправлення порушень у сфері міжособистісного спілкування та формування потреби у соціальному визнанні та самоствердженні.

Завдання:

- створити умови для розвитку позитивних емоційних реакцій;
- сформувати навички конструктивного реагування у ситуаціях емоційної напруги;
- оптимізувати поведінкові прояви емоційних реакцій.

Терміни реалізації програми: запропонована програма профілактики девіантної поведінки розрахована на 7 групових занять. Заняття проводяться 1 раз на тиждень тривалістю до 1 години.

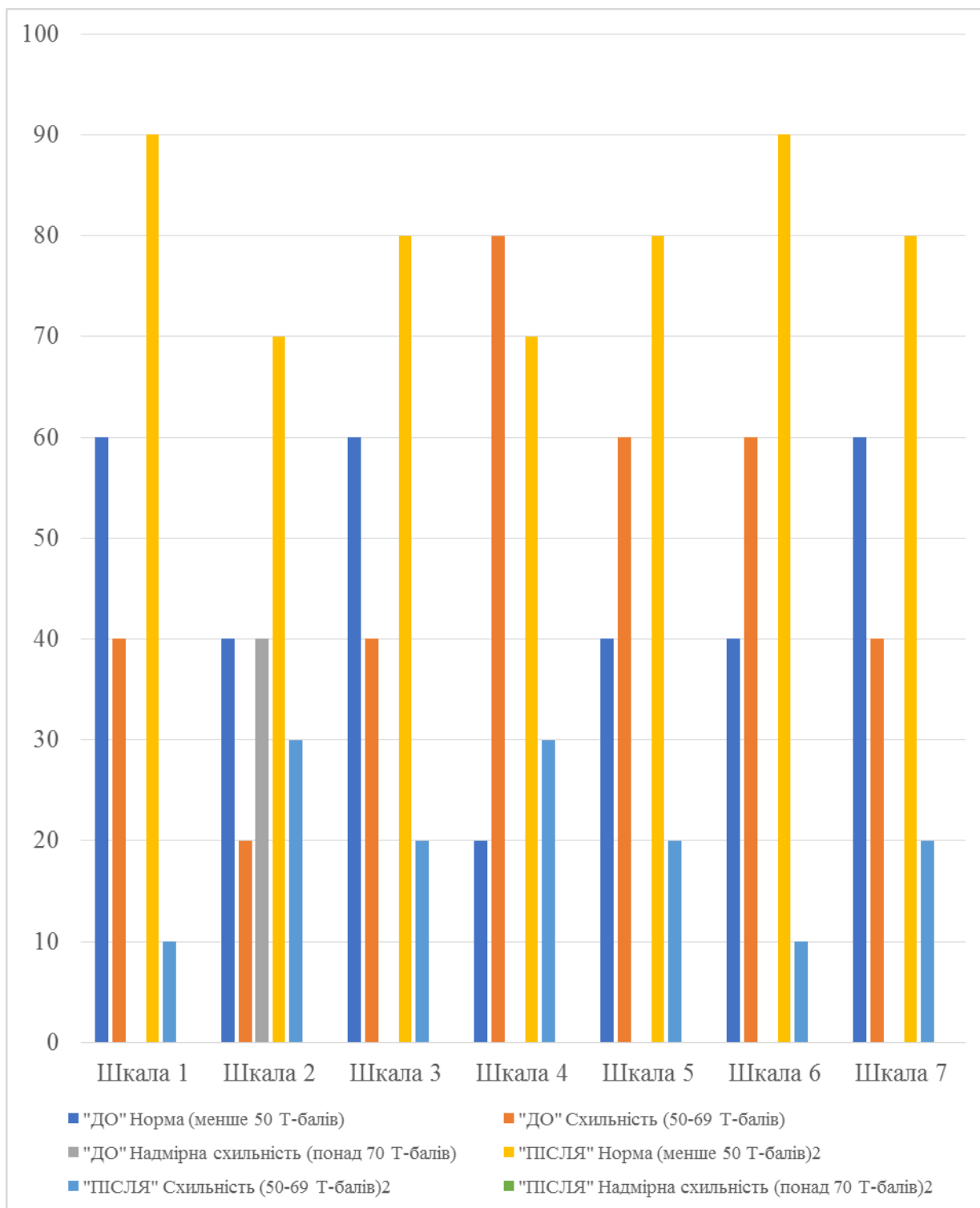
Ми рекомендуємо проводити заняття у груповій формі, тому діяльність у групі знижує рівень дискомфорту у взаємодії школяра з дорослими, дозволяє «відточувати» навички соціальної взаємодії, підвищує рівень самооцінки молодшого школяра та розвиває впевненість у собі та своїх особистісних якостей.

Формування адаптивних якостей особистості в даному випадку здійснюватиметься через формування активної життєвої позиції та навчання навичок вирішення проблем на конструктивному рівні, позитивної самооцінки, навичок постановки реалістичних цілей, зниження внутрішньої конфліктності та напруженості.

Для вирішення проблеми профілактики девіантної поведінки необхідно створити умови для особистісного розвитку молодших школярів. До таких умов належать: оптимізація провідної діяльності школярів; сполученість профілактичних цілей, змісту та методів модифікації поведінки дітей з девіантною поведінкою. У групі необхідно створити атмосферу безумовного прийняття та довіри, яка сприятиме саморозкриттю, дослідженню школярами свого внутрішнього світу та вибору найбільш оптимального напрямку розвитку.

В організації діяльності з профілактики девіантної поведінки школярів важливо не просто використовувати зовнішні методи впливу, а й стимулювати самих учасників освітнього процесу до набуття самостійності, відповідальності, суб'єктності.

З метою перевірки ефективності впровадженої програми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування нами було повторно здійснено дослідження за методикою «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел. Для порівняння результатів діагностики до проведення програми профілактики та після, був використаний Т-критерій Вілкоксона.



Умовні позначення: Шкала 1 «Установка на соціальну бажаність», Шкала 2 «Схильність до порушення норм і правил», Шкала 3 «Схильність до аддиктивної поведінки», Шкала 4 «Схильність до саморуйнівної поведінки», Шкала 5 «Схильність до агресії та насильства», Шкала 6 «Вольовий контроль емоційних реакцій», Шкала 7 «Схильність до деліквентної поведінки».

Рис. 3.1. Порівняння результатів дослідження схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки у молодших школярів,

*позбавлених батьківського піклування до та після впровадженої програми
(у%)*

Результати повторного дослідження показують, що спостерігається тенденція до зменшення схильності до девіантної поведінки за всіма шкалами. Це дозволяє зробити висновок, що проведена нами програма ефективна і може бути застосована як профілактика девіантної поведінки.

Висновки до третього розділу

Основними формами та методами роботи з профілактики девіантної поведінки молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, є:

- інформаційно-довідкові методи. До них відносяться довідкова література, інформаційні відеоматеріали, часто проводяться екскурсії до музеїв, тематичні уроки права тощо;
- психодіагностичні методи. До цієї групи відносяться бесіда та інтерв'ю (закриті та відкриті), опитувальники вивчення особливостей формування ціннісних орієнтацій, особистісні опитувальники, проєктивні методики, спостереження, ігри та тренінги. Ці методи дозволяють визначити ті чи інші особливості поведінки молодших школярів, виявити психолого-педагогічні та психофізіологічні патології для подальшого вибудовування роботи з профілактики девіантної поведінки молодших школярів, що залишилися без піклування батьків;
- методи, спрямовані на моральну та емоційну підтримку. Оскільки молодші школярі, які залишилися без піклування батьків – ця група дітей є найбільш уразливою щодо життя,

інших людей і до самого себе, то моральна підтримка їх має бути невід'ємною частиною роботи з профілактики девіантної поведінки, для створення сприятливого психологічного клімату. До цієї групи методів можна віднести різні тренінги та ігри, в ході яких підлітки набувають необхідних комунікативних умінь і навичок, які їм допоможуть при подальшій соціалізації, при налагодженні контактів. Сюди можна віднести й різні публічні виступи на заходах, які мають сформувати хорошу мотиваційну сферу для успішного самовизначення.

Після проведення діагностики, спираючись на отримані результати, нами розроблено програму профілактики, спрямовану подолання девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Терміни реалізації програми: запропонована програма профілактики девіантної поведінки розрахована на 7 групових занять. Заняття проводяться 1 раз на тиждень тривалістю до 1 години.

З метою перевірки ефективності впровадженої програми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування нами було повторно здійснено дослідження за методикою «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел. Для порівняння результатів діагностики до проведення програми профілактики та після, був використаний Т-критерій Вілкоксона.

Результати повторного дослідження показують, що спостерігається тенденція до зменшення схильності до девіантної поведінки за всіма шкалами. Це дозволяє зробити висновок, що проведена нами програма ефективна і може бути застосована як профілактика девіантної поведінки.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури було встановлено, що під девіантною поведінкою розуміється:

- вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, «чи нормам психічного здоров'я, права, культури або моралі»;
- соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам;
- поведінка, яка розглядається як відхилення від групових норм і призводить до ізоляції, лікування, виправлення чи покарання порушника.

Аналіз науково-дослідної літератури показує, що причини девіантної поведінки дітей, що залишилися без піклування батьків, сягають ранніх етапів розвитку особистості. У науці використовують поняття «преддевіантний синдром», тобто – своєрідний комплекс певних симптомів (певний склад психофізіологічних особливостей, дезадаптація, самотність, негативне ставлення до навчання, агресивна поведінка, ранні асоціальні прояви), які, як правило, наводять індивіда до груп, що виявляють аналогічні ознаки.

У комплексі численних причин, що викликають девіантну поведінку молодших школярів, що залишилися без піклування батьків, належать: 1) сімейне неблагополуччя та викликані цим недоліки у вихованні дітей (зловживання батьками спиртних напоїв; педагогічна неспроможність батьків; збільшення кількості розлучень); 2) залучення молодших школярів до вживання наркотиків та спиртних напоїв у ранньому віці; 3) відсутність

контролю батьків за дітьми; 4) прорахунки школи; 5) недостатній зв'язок сім'ї, школи та громадськості; 6) недотримання єдиних вимог у вихованні; 7) негативний вплив мікросередовищного оточення; 8) занедбана сфера організації дозвілля; 9) складна соціально-економічна обстановка країни.

Узагальнюючи результати експериментального дослідження психологічних особливостей молодших школярів, які залишилися без піклування батьків, ми дійшли висновку у тому, що з молодших школярів, найяскравіше виражені такі особистісні особливості як: емоційна нестійкість, занепокоєння, несумлінність, підвищена тривожність і нервова напруга. Дані школярі схильні відчувати недовіру та обережність стосовно людей, переконані, що оточуючі мають намір завдати їм шкоди.

У 20% досліджуваних відзначається схильність до девіантної поведінки. Для них характерні високі показники за особистісними характеристиками – тривожність, агресія, схильність до саморуйнівної, адиктивної та деліквентної поведінки. Рівень вольового контролю за емоційними реакціями низький, що підкреслює відсутність прагнення відповідальності за вчинки.

Після проведення діагностики, спираючись на отримані результати, нами розроблено програму профілактики, спрямовану подолання девіантної поведінки у молодших школярів, які залишилися без піклування батьків.

Терміни реалізації програми: запропонована програма профілактики девіантної поведінки розрахована на 7 групових занять. Заняття проводяться 1 раз на тиждень тривалістю до 1 години.

З метою перевірки ефективності впровадженої програми психолого-педагогічної профілактики девіантної поведінки у молодших школярів, позбавлених батьківського піклування нами було повторно здійснено дослідження за методикою «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел. Для порівняння результатів

діагностики до проведення програми профілактики та після, був використаний Т-критерій Вілкоксона.

Результати повторного дослідження показують, що спостерігається тенденція до зменшення схильності до девіантної поведінки за всіма шкалами. Це дозволяє зробити висновок, що проведена нами програма ефективна і може бути застосована як профілактика девіантної поведінки.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – Москва : АльмаМатер, 2010. – 702 с.
2. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. – 526 с.
3. Агрессия у детей и подростков: учебное пособие / под ред. Н. М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
4. Амелькина А. И. Опыт разработки и осуществления психологического сопровождения семей агрессивных младших школьников / А. И. Амелькина, К. С. Шалагинова // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л. Н. Толстого. – 2013. – №3 (7). – С. 128-136.
5. Андреева А. Д. Психическое здоровье детей и подростков / А. Д. Андреева, Т. В. Вохмянина, А. П. Воронова и др. – Москва : Академия, 2000. – 160 с.
6. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 386 с.
7. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / С. А. Бадмаев. – Москва : Изд-во Магистр, 2014. – 96 с.
8. Баженов В. Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В. Г. Баженов, В. П. Баженова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2017. – 320 с.
9. Беккер И. Л. Современные особенности социальной адаптации младших школьников / И. Л. Беккер, Е. А. Мельникова //

- Известия ПГУ им. В. Г. Белинского. – 2008. – №10. – С.131-134.
10. Беличева С. А. Характеристика современного состояния проблем девиантного поведения несовершеннолетних и пути их решения / С А. Беличева. – Москва : Закон и правопорядок, 2009. – 59 с.
 11. Бовть О. Б. Проблеми психологічної діалектики агресивної поведінки дітей та підлітків / О. Б. Бовть // Педагогіка і психологія. – 1997. – №3. – С. 22–28.
 12. Бовть О. Б. Як запобігти закріпленню агресивних форм школярів / О. Б. Бовть // Рідна школа. – 1997. – № 6. – С. 61–62.
 13. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – Москва: Просвещение, 2012. – 446 с.
 14. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / К. Бютнер. – Москва, 1991. – 141 с.
 15. Вайнер М. Э. Школьная адаптация и развитие личности младших школьников // Медико-биологические и психолого-педагогические аспекты адаптации и социализации человека: Матер. 3-й Всерос. научно-практич. конф. Волгоград: Волгоградское научное издательство, – 2004. – С. 79-81.
 16. Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А. Н. Орел) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://fs01.vseosvita.ua/01003giu-51f5.pdf>.
 17. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчукта та ін. – Київ : Просвіта, 2001. – 416 с.
 18. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер. – Москва : Аспект пресс, 2013. – 256 с.

19. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / ред.: Д. Б. Эльконин, Т. В. Драгунова. – Москва : Просвещение, 1967. – 360 с.
20. Гаврилук В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации : поколен. подход / В. В. Гаврилук // Социол. исслед. – 2012. – № 1. – С. 96 – 105.
21. Гишинский Я. И. Социология девиантного (отклоняющего) поведения / Я. И. Гишинский, В. С. Афанасьев. – Санкт-Петербург : Филиал Института социологии РАН, 1993. – 167 с.
22. Девиантное поведение детей и подростков: проблемы и пути их решения / Под ред. В. А. Никитина. – Москва : Просвещение, 2008. – 147 с.
23. Дитяча агресивність. Форма роботи: круглий стіл // Початкова освіта. – 2001. – № 5. – С. 9.
24. Дитячий варіант особистісного теста-опитувальника Р. Кеттелла [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://studfile.net/preview/7458131/>
25. Дохнадзе Н. А. Психолого-педагогические условия предупреждения и коррекции агрессивного поведения младших школьников / Н. А. Дохнадзе, Е. А. Филонова // Вестник МГЛУ. – 2011. – №613. – С.127-136.
26. Драгунова Т. В. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Т. В. Драгунова, Д. Б. Эльконин. – Москва : Просвещение, 2009. – 156 с.
27. Дубровина И. В. Семья и социализация ребенка / И. В. Дубровина // Возрастная и педагогическая психология. – №1. – 1998. – С. 50-53.
28. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1999. – № 2. – С. 84-88.

29. Завражин С. А. Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте / С. А. Завражин // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 43–49.
30. Зиновьева М. Девиантное поведение детей и подростков как симптом психологического неблагополучия современной России / М. Зиновьева // Философия социал. коммуникаций. – 2011. – № 3. – С. 160-172.
31. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Е. В. Змановская. – Москва : Академия, 2005. – 288 с.
32. Зюбин Л. М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися / Л. М. Зюбин. – Москва : Просвещение, 2003. – 123 с.
33. Иванов В. И. Девиантное поведение как социологическая теория / В. И. Иванов // Социально-политический журнал. – 2015. – № 2. – С. 42-48.
34. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика / Е. И. Изотова. – Москва : Академия, 2004. – 283 с.
35. Иовчук Н. М. Детско-подростковые психические расстройства: учебник / Н. М. Иовчук. – Москва : Академия, 2015. – 401с.
36. Истратова О. Н. Практикум по детской психокоррекции: игры, упражнения, техники: учебное пособие / О. Н. Истратова. – Москва: Сфера, 2010. – 400 с.
37. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – Москва : ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
38. Конфликтные дети / под ред. Е. О. Смирновой, В. М. Холмогоровой. – Москва : ЭКСМО, 2010. – 176 с.
39. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения / В. Н. Кудрявцев. – Москва : Изд-во «Юридическая литература», 2014. – 368 с.

40. Кулагина И. Ю. Психология развития и возрастная психология : учебник / И. Ю. Кулагина. – Москва : Академический проект, 2011. – 432 с.
41. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении / М.И. Лисина. – СПб.: Питер, 2009. – 318 с.
42. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / А. Е. Личко. – Москва : Аспект пресс, 2014. – 208 с.
43. Лозовой В. В. Профилактика наркомании : школа, семья / В. В. Лозовой. – Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 2006. – 98 с.
44. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо. – Москва, 1995. – 278 с.
45. Максименко К. Агресивність підлітків / К. Максименко // Психолог. – 2003 – № 6. – С. 10-12.
46. Маллаев С. Д. Детерминация агрессивного поведения младших школьников / С. Д. Маллаев // Известия ДГПУ. Психолого-педагогические науки. – 2009. – №3. – С.18-21.
47. Манапова Е. И. Саморегуляция поведения, её развитие и формирование у социально дезадаптированных подростков / Е. И. Манапова. – Омск, 2001. – 195 с.
48. Маст С. В. Аддиктивное поведение детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, как особая форма девиации / С. В. Маст // Специальное образование. – 2017. – № 4. – С. 117-128.
49. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – Санкт-Петербург : Речь, 2005. – 445 с.
50. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Р. К. Мертон. – Москва : Хранитель, 2006. – 873 с.

51. Микерова Г. Г. Девиантное поведение младшего школьника как следствие неблагополучной семьи / Г. Г. Микерова, Н. В. Николаева // Интеграция наук. – 2016. – № 4. – С. 133-134.
52. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – Москва : Академия, 2002. – 456 с.
53. Навчання дітей способів вияву гніву в соціально прийнятих формах: тренінг для дітей / Шкільний світ. – 2006. – №9. – С. 13–16.
54. Никитина Н. Б. Влияние эмоционального опыта на становление личности младшего школьника / Н. Б. Никитина // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2009. – №2. – С.59-63.
55. Новиков Р. А. Девиантное поведение детей и подростков / Р. А. Новикова, Е. А. Деникаева, А. А. Новикова // В сборнике: Управление, экономика и социальная сфера: проблемы взаимодействия труды международной научно-практической конференции. – 2016. – С. 42-49.
56. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – Київ : Кондор, 2011. – 468 с.
57. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посіб. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – Київ : Академвидав, 2008. – 431 с.
58. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – Москва : Форум, 1997. – 160 с.
59. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения / Ф. Патаки // Психологический журнал. – 2017. – № 4. – С. 92–102.
60. Прихожан А. М. Особенности развития личности детей, воспитывающихся в условиях материнской депривации / А. М.

- Прихожан // Психологическая наука и образование. – 2009. – №3. – С. 5-12.
61. Рабочая книга школьного психолога / Под ред. И. В. Дубровиной. – Москва, 1991. – 343 с.
62. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – Москва : Феникс, 1999. – 608 с.
63. Смирнова Е.О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е. О. Смирнова, Г. Р. Хузеева // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 17-26.
64. Суперечлива реальність соціального середовища і проблема агресії дітей / Шкільний світ. – 2006. – №9. – С. 3-5.
65. Терещенко Е. Е. Проблема девиантного поведения и пути её решения / Е. Е. Терещенко, Т. Н. Эрентраут // Психология XXI века : теория, практика, перспектива : материалы III международной научно-практической конференции 15–16 февраля 2013 г. – Прага: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2013 – 167 с.
66. Тетерский С. В. Введение в социальную работу: учеб. пособие / С. В. Тетерский. – Москва : Академический проект, 2006. – 496 с.
67. Узорова Т. М. Профилактика девиантного поведения в детско-подростковой и молодёжной среде / Т. М. Узорова // Актуальные вопросы теории и практики социальной работы. – Вологда, 2011. – С. 108.
68. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды / Д. И. Фельдштейн. – 2-е издание. – Москва : МПСИ, 2004. – 672 с.

69. Фигдор Г. Детская агрессивность / Г. Фигдор // Начальная школа. – 1998.– № 11-12. – С. 32-38.
70. Фрейд З. «Я» И «Оно» / З. Фрейд // Труды разных лет. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 351-369.
71. Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. – Москва : Азбука, 2015. – 480 с.
72. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Москва : Лабиринт, 2014. – 259 с.
73. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск: Харвест, 1996. – 192 с.
74. Цап Н. М. Агресивність дитини за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №6. – С. 12–13; №7. – С. 23-24.
75. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – Москва : Академический Проект, Гаудеамус, 2010. – 336 с.
76. Эльконин Д. Б. Детская психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Д. Б. Эльконин. – Москва : Академия, 2007. – 384 с.
77. Эриксон Э. Детство и общество: Пер. с англ. / Э. Эриксон. – СПб.: Летний сад, 2000. – 416 с.